فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس
دوره ۱۲، شماره ۱، شماره پیاپی (٤٥)، بهار ١٤٠٥، ص ۳۷ ـ ۹

مقاله پژوهشی

تحلیل تجربیات سیاسی - نظامی جنگ تحمیلی بر تکوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

حسن قطبی جشوقانی[۱] علی امیدی[۲]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۲۹

چکیده:

جنگ تحمیلی عراق علیه ایران یکی از بزرگ‌ترین و طولانی‌ترین جنگ‌های متعارف قرن بیستم بود که تأثیرات عمیقی بر دکترین‌ها و راهبردهای نظامی-امنیتی دو کشور داشت و به دلیل طولانی‌مدت بودن، تلفات بالا، روش‌های جنگی متعارف و غیرمتعارف، پیامدهای سیاسی-ژئوپلیتیکی و همچنین تأثیر آن بر تکوین راهبرد دفاعی ایران، اهمیت ویژه‌ای دارد. بر همین اساس، هدف پژوهش واکاوی اثرگذاری تجربیات سیاسی-نظامی جنگ تحمیلی بر تکوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی است. به‌صورت مشخص سؤال اصلی این است که تجربیات سیاسی-نظامی جنگ تحمیلی چه تأثیری برتکوین راهبرد دفاعی ایران (۱۳۵۹-۱٤۰٤) داشته است. در مقام پاسخ باید گفت که تجربیات سیاسی-نظامی جنگ تحمیلی منجر به تکوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی با هفت مؤلفه شامل ۱. فرهنگ ایثار، شهادت و پایداری ۲. بسیج مردمی ۳. خودکفایی نظامی٤. بازدارندگی موشکی ٥. ایده محور مقاومت ٦. جنگ نامتقارن ۷. حقوق جنگ مبتنی بر تعالیم اسلامی شده و سرلوحه سیاست گذری امنیتی-دفاعی ایران تاکنون بوده است. این مطالعه با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی به روش توصیفی- تحلیلی به واکاوی موضوع اصلی پژوهش پرداخته است.

واژگان اصلی: جنگ تحمیلی، امنیت ملی، راهبرد دفاعی، فرهنگ استراتژیک.

۱. دانشجوی دکتری گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
۲. استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)
aliomidi@ase.ui.ac.ir

مقدمه

انقلاب اسلامی در بهمن سال ۱۳۵۷ جایگاه جمهوری اسلامی ایران را در غرب آسیا تغییر داده و روابط آن با بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ازجمله ایالات‌متحده آمریکا را دگرگون کرد (Tabatabai and Samuel, 2017:159). این انقلاب همچنین درزمانی رخ داد که جهان عرب با بحران‌ها و تفرقه‌های داخلی و شکست در حل مسئله فلسطین مواجه بود (Sariolghalam, 1993:22). بنابراین تهدیدنمایی غرب از ایران، مشکلات متعدد در جهان عرب و نگرانی آن‌ها از شکل‌گیری یک مدل جدید حکومت اسلامی در ایران باعث گردید عراق، اندکی پس از انقلاب اسلامی یک جنگ تمام‌عیار علیه ایران به راه اندازد. این جنگ تأثیرات عمیقی بر تحولات داخلی ایران و همچنین منطقه غرب آسیا داشت و پویایی‌های سیاسی، اجتماعی، نظامی و راهبردی بعدی منطقه بسیار متأثر از آن شد.

ایران هنگام آغاز جنگ با تحریم، انزوا و ضعف نظامی مواجه بود اما پیروزی‌های میدانی و دیپلماتیک آن، پایه‌گذار راهبرد دفاعی بومی و خودکفایی مبتنی بر ارزش‌های انقلاب اسلامی شد. جنگ همچنین نگرش رهبران نظامی به راهبردهای دفاعی و امنیت ملی را تغییر داده و آنان را به استفاده از تجارب جنگ برای توسعه راهکارهای مؤثرتر و عملی در مقابل تهدیدات آینده ترغیب کرد (Slavin and Kadhim, 2021). هدف پژوهش حاضر، بررسی تحلیلی چگونگی تأثیرگذاری تجربیات جنگ تحمیلی بر تکوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. موضوعی که در ادبیات پژوهشی مرتبط با جنگ تحمیلی و همچنین فعالیت‌های نظامی-امنیتی کم‌تر به آن پرداخته شده است.

پژوهش حاضر تلاش دارد این خلاء را پوشش داده و به‌صورت مشخص به این سوال اساسی پاسخ دهد که تجربیات سیاسی-نظامی جنگ تحمیلی چه تأثیری بر تکوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۵۹-۱۴۰۴) داشته است. برای پاسخ به این پرسش، در پژوهش حاضر از روش کیفی با رویکرد توصیفی- تحلیلی و تحلیل ثانویه استفاده شده است. ساختار کلی مقاله نیز مشتمل بر چهار بخش است. در بخش نخست، ادبیات پژوهشی مرتبط با موضوع مورد بررسی قرار گرفته است. در بخش دوم، چارچوب مفهومی بیان شده است. در بخش سوم راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی و هفت مؤلفه اصلی آن بر مبنای تجارب حاصل از جنگ تحمیلی تبیین شده است، و بخش نهایی نیز مربوط به نتیجه‌گیری می‌باشد.

۱. پیشینه پژوهش

از مهم‌ترین مطالعات صورت گرفته و مرتبط با پژوهش حاضر می‌توان به موارد جدول زیر اشاره کرد.

جدول ۱: ادبیات پژوهشی

ردیف	عنوان پژوهش	مؤلف/مؤلفان	سال	خلاصه یافته‌ها
۱	درس‌آموخته‌های دفاع مقدس در سیاست‌گذاری علم و فناوری دفاعی	قرائی آشتیانی	۱۴۰۲	الگوی کارآمد فناوری در سیاست‌گذاری دفاعی، نیازمند بهره‌گیری از درس‌آموخته‌های دوران مقدس است که بر اهمیت بهره‌گیری حداکثری از منابع سخت‌افزاری و نرم‌افزاری را در اتخاذ تصمیم‌ها و سیاست‌های اثربخش دفاعی تأکید می‌کند.
۲	ویژگی‌های آماد و پشتیبانی جنگ‌های آینده برگرفته از تجربیات آماد و پشتیبانی هشت سال دفاع مقدس و جنگ‌های معاصر	نیلفروشان و امامیان	۱۴۰۲	آماد و پشتیبانی در دفاع مقدس تجربه‌ای ارزشمند و ترکیبی از نسل‌های مختلف جنگ است که مبانی خاصی دارد. برای آینده، استفاده کامل از این تجربه ضروری است تا آمادگی با ویژگی‌هایی مانند ارتباطات بومی امن، فرماندهی هوشمند، بهره‌گیری از ترابری غیرنظامی و انعطاف‌پذیری در پشتیبانی جنگ فراهم شود.
۳	ائتلاف‌سازی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: از دفاع مقدس تا محور مقاومت	کیاکجوری و اسلامی	۱۴۰۱	استراتژی دفاعی ایران مبتنی بر «بازدارندگی مؤثر» بود که پیوندی عمیق با «دفاع» و «مقاومت در برابر تجاوز» ایجاد کرد. این بازدارندگی پس از جنگ نیز ادامه یافت و در حمایت ایران از جنبش‌های آزادی‌بخش و گروه‌های سیاسی برای تقویت مقاومت در برابر تهدیدات غرب تجلی یافته است.
٤	بررسی مقایسه‌ای	مرادپیری و	۱۳۹۵	راهبرد ملی جمهوری اسلامی ایران در طول

	راهبرد جمهوری اسلامی ایران و عراق در دوران جنگ از دیدگاه فرماندهان دوران دفاع مقدس	حشمتی جدید		جنگ تحمیلی عمدتاً تدافعی بود، اما در فاصله سال‌های ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۶ جنبه تهاجمی نیز پیدا کرد تا عمق دفاع افزایش یابد. در مقابل، راهبرد عراق کاملاً تهاجمی بود و ایران را تهدیدی جدی برای منطقه می‌دانست.
۵	تحلیلی بر دکترین نظامی-دفاعی مقام معظم فرماندهی کل قوا در محیط ملی و بین‌الملل	دانش آشتیانی و رستمی	۱۳۹۵	مهم‌ترین مخلفه نظامی و دفاعی در دکترین مقام معظم رهبری، تأکید بر اقتدار و بازدارندگی نیروهای مسلح است که بر پایه خودکفایی صنعت دفاعی و اندیشه دفاعی فرماندهی کل قوا شکل گرفته است.
٦	یک انقلاب و یک جنگ: چگونه ایران خاورمیانه امروز را دگرگون کرد	موسویان	۲۰۲۲	جنگ ایران و عراق و تحریم‌های پس از آن، ایران را مجبور کرد به دلیل عدم دسترسی به تسلیحات متعارف، صنعت موشکی بومی خود را توسعه دهد و از خریدار موشک به یکی از تولیدکنندگان اصلی تبدیل شود.
۷	امنیت ملی و توان عملیاتی ایران	سایکال و وستنسکوف[1]	۲۰۲	ایران پس از جنگ توانست نه‌تنها از چالش‌ها عبور کند، بلکه نفوذ منطقه‌ای خود را گسترش داده و امنیت ملی خود را با استراتژی جنگ نامتقارن از طریق قدرت سخت و نرم تضمین کند.
۸	دکترین نظامی وابسته به مسیر ایران	اولسون[2]	۲۰۱٦	عنصر کلیدی دکترین نظامی ایران بر مبنای تسلیحات مخصوصاً موشک‌های بالستیک است که حاصل تأثیر حوادث تاریخی مهم مانند انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی عراق

[1] Saikal and Vestenskov
[2] Olson

				می‌باشد.
۹	شناخت دکترین امنیت ملی ایران	وارسته	۲۰۱۳	فرآیند تصمیم‌گیری در ایران، باوجود ماهیت ایدئولوژیک مذهبی، بنیادی عقلایی و عمل‌گرایانه دارد که براساس مفهوم شیعی مصلحتی شکل گرفته و امکان سازش مذهبی را از طریق محاسبه هزینه و فایده فراهم می‌کند.
۱۰	پیامدهای استراتژیک و عملیات نظامی ایران در جنگ ایران و عراق	زاکر[1]	۲۰۱۲	ارتش ایران پیش از انقلاب اسلامی به دلیل شکاف میان دولت، ارتش و مردم ضعف داشت. پس از انقلاب و با تغییر ساختار نیروهای مسلح، شکاف‌ها رفع و پیوند قوی‌ای بین رهبری امام خمینی (ره)، مردم و ارتش شکل گرفت که توان نظامی ارتش جمهوری اسلامی را تقویت کرد.
۱۱	سیر تکاملی مستمر دکترین نظامی ایران	وارد[2]	۲۰۰۵	رویکرد کنونی ایران به دکترین نظامی ناشی از تجربه‌های جمهوری اسلامی در محیط ژئوپلیتیکی پیچیده پس از انقلاب و جنگ با عراق و محدودیت‌های اقتصادی و فناوری است.

درحالی‌که برخی پژوهش‌ها ازجمله منابع فوق، به مطالعه جنگ تحمیلی عراق و برخی دیگر به مطالعه دکترین امنیت ملی و راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی در ابعاد مختلف مبادرت کرده‌اند اما کمتر اثری به‌صورت متمرکز به مطالعه اثرگذاری تجربیات سیاسی–نظامی جنگ تحمیلی بر روی تکوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران پرداخته است. این پژوهش سعی دارد خلاء تحقیقاتی مزبور را پر کند.

[1] Zacher
[2] Ward

۲. تعریف مفاهیم: دکترین امنیت ملی، راهبرد دفاعی و فرهنگ استراتژیک

در ادبیات نظامی–امنیتی دو اصطلاح دکترین امنیت ملی و راهبرد دفاعی همپوشانی اما معنای متفاوت دارند. دکترین امنیت ملی ترکیبی از دکترین (مجموعه قواعد، اصول، هنجارها، دستورالعمل‌ها و ارزش‌ها) و امنیت ملی است و به چارچوب کلان حاکم بر سیاست‌ها و عملکردهای امنیتی گفته می‌شود (Hutchinson and Duncan, 2012: 84). وزارت دفاع آمریکا دکترین را به‌عنوان مجموعه‌ای از اصول اساسی می‌داند که نیروهای نظامی یا سایر عناصر قدرت با به‌کارگیری این اصول از اهداف ملی حمایت می‌کنند (Morales, 1989: 150). امنیت ملی نیز در قالب «توانایی حفظ تمامیت فیزیکی و سرزمینی یک کشور، حفظ روابط اقتصادی کشور با سایر نقاط جهان در شرایط معقول برای محافظت از ماهیت، نهادها و حکومت در برابر اختلال از خارج و کنترل مرزها تعریف می‌شود.

در سوی دیگر، راهبرد دفاعی مجموعه‌ای از نظریه‌ها، اندیشه‌ها، زیرساخت‌های فکری و اصول بنیادی است که توسط رهبران نظامی–سیاسی کشور و با توجه به سوابق تاریخی، وضعیت نیروهای مسلح، تجربیات گذشته، اعتقادات، پیشرفت علمی و تکنولوژیک و قابلیت‌های ملی و ویژگی‌های جغرافیایی کشور در برابر تهدیدات نظامی خارجی شکل می‌گیرد. (دانش آشتیانی و رستمی، ۱۳۹۵:۱۰). بنابراین، دکترین امنیت ملی کلان‌تر از راهبرد دفاعی–نظامی است. البته باید توجه کرد که باتوجه به اینکه هر دکترینی دارای ریشه‌های متفاوت در فرهنگ‌ها و مطالعات امنیتی مختلف است(Yazdanpanah Dero and Gholami, 2018: 150)، پس هر دولتی دارای دکترین امنیت ملی و راهبرد دفاعی خاص خود می‌باشد (Stolberg, 2012: 1). اما در قلب تمامی دکترین‌های امنیت ملی و راهبرد دفاعی، بنیان‌های حیاتی ملی و شرایط لازم برای بقا، حفاظت و دفاع از خود و دارایی‌ها در برابر تهدیدات خارجی قرار دارد. مبنای حقوقی آن ماده ۵۱ منشور ملل متحد است که حق دفاع مشروع در برابر تهدیدات یا تجاوزات خارجی را به رسمیت می‌شناسد (Nagan and Hammer, 2004: 382).

همچنین دکترین امنیت ملی و راهبرد دفاعی یک کشور تحت تأثیر تجربیات گذشته آن ملت است؛ موفقیت‌ها و شکست‌ها در طول زمان در عقاید سیاست‌گذاران تأثیر گذاشته و به سیاست‌گذاری حال و آینده و همچنین فرهنگ راهبردی شکل می‌دهد. فرهنگ راهبردی،

مجموعه‌ای از باورها، نگرش‌ها و عملکردها درباره استفاده از زور علیه دشمنان است که به‌صورت تاریخی و منحصربه‌فرد شکل می‌گیرد(Margaras,1999).

منابع فرهنگ راهبردی متکثر و شامل جغرافیا، آب‌وهوا، منابع، تاریخ، ساختار سیاسی، سنت‌های مذهبی، محیط جمعیتی، ارزش‌ها، تهدیدها، نگرش به نظامی‌گری، تجربیات جنگ، شخصیت سازمان‌های دفاعی، ساختار تصمیم‌گیری، اسطوره‌ها و نمادها است(Orlická, 2016: 201).این فرهنگ بر شکل‌گیری دکترین امنیت ملی و راهبرد دفاعی تأثیرگذار است و به‌طورمعمول بر پایه دیدگاه نهادینه شده مردم هر کشور شکل می‌گیرد(Lantis, 2002: 93). بنابراین، فرهنگ‌های راهبردی کشورهای مختلف رویکردهای متفاوتی به امنیت ملی و کاربرد زور دارند. برای مثال فرهنگ چینی واقع‌بینانه و صلح‌طلب است؛ آمریکایی‌ها خود را نیرومند و استثنایی[1]می‌دانند و بر نابودی کامل دشمن تأکید دارند(Mitrega and Kozub, 2019: 47). به دلیل دغدغه بقاء، عنصر اصلی فرهنگ راهبردی رژیم صهیونیستی سیاست تهاجمی همراه با ایجاد رعب و وحشت است؛ همچنین وفاداری به امپراتور و آداب کامیکازه، از مضامین اصلی فرهنگ راهبردی ژاپنی‌ها در جنگ‌های اوایل قرن بیستم بود (پورآخوندی، ۱۳۹۸). این موضوع در مورد جمهوری اسلامی ایران نیز صادق است. در طی جنگ تحمیلی فرهنگ راهبردی ایرانیان پیوند عمیقی با آموزه‌های دینی، پهلوانی و اخلاق داشت و این عناصر در راهبرد دفاعی ایران بعد از جنگ نیز تبلور یافته است.

۳. جنگ تحمیلی و تکوین راهبرد دفاعی کشور

قبل از انقلاب اسلامی، راهبرد دفاعی ایران به‌شدت تحت تأثیر شرایط امنیتی منطقه‌ای و بین‌المللی (جنگ سرد)، ارزش‌ها و گرایش‌های دولت پهلوی و وابستگی نظامی-امنیتی کامل به آمریکا بود. ایالات‌متحده از سال ۱۹٤۱ به بعد، به‌ویژه پس از جنگ جهانی دوم، با ارائه تسلیحات، آموزش و حمایت سیاسی ساختار نظامی ایران را وابسته به خود کرد و بین سال‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۷۷ بیش از ۲۰ میلیارد دلار تحت برنامه کمک نظامی[2] و برنامه فروش نظامی خارجی[3] به ایران ارائه داد (Institute for Policy Studies, 1979:92). این اقدامات عمدتاً در چارچوب سیاست

[1] Exceptional
[2] The Military Assistance Program
[3] The Foreign Military Sales Program (FMS)

دوستونی نیکسون برای تضمین منافع آمریکا در غرب آسیا انجام می‌شد. با وقوع انقلاب اسلامی و روی کار آمدن ساختار سیاسی جدید، عوامل تأثیرگذار بر امنیت ملی و سیاست خارجی ایران، به‌ویژه با اتخاذ رویکرد نه شرقی-نه غربی دگرگون و جایگاه ایران در منطقه و جهان نیز تغییر کرد (Saikal and Vestenskov, 2020:20). بنابراین نوع تهدیدها، الگوهای دوستی و دشمنی و نگرش حکومت جدید نیز تحول یافت و ارزش‌ها و هنجارهای اسلامی مانند امت‌گرایی، نفی استکبار، دفاع از محرومان، ظلم‌ستیزی، عدالت‌خواهی و استقلال سیاسی در گفتمان سیاست خارجی ایران ظهور کرد (رضایی جعفری و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۵).

در چنین شرایطی بود که رژیم صدام در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ جنگی همه‌جانبه را علیه ایران باهدف فتح سریع تهران آغاز کرد. این جنگ بی‌سابقه و نابرابر باعث شد بیشتر جهان به حمایت از رژیم صدام برخیزند درحالی‌که ایران تحت شدیدترین تحریم‌های اقتصادی و تسلیحاتی قرار داشت و ارتش ایران به دلایلی چون کاهش انضباط در یگان‌های ارتش، کاهش آمادگی رزمی یگان‌ها به سبب عدم اجرای سرویس و نگهداری وسایل و تجهیزات و کاهش بودجه دفاعی در دولت پهلوی (مصطفی پور و همکاران، ۱٤۰۳: ۱۱۸) ضعیف بود. این جنگ حدود نیم میلیون شهید و جانباز بر جای گذاشت و مسئولان وقت به این نتیجه رسیدند که برای حفظ کشور باید به توانمندی‌های داخلی تکیه کرد که به‌تدریج منجر به خودکفایی نسبی نظامی شد. باوجود جنگ‌افزارهای ممنوعه دشمن ایران با الهام از آموزه‌های اسلامی و دکترین بنیان‌گذار جمهوری اسلامی به قوانین جنگ پایبند ماند. این تجارب عمیقاً فرهنگ راهبردی و راهبرد دفاعی کشور را شکل دادند که در مقاله حاضر در هفت موضوع دسته‌بندی شده‌اند. لازم به توضیح است که این متغیرها از طریق تجزیه‌وتحلیل ادبیات پژوهشی، ارزیابی و اولویت‌بندی آن‌ها و با استفاده از نشست کارشناسی و نظر نخبگانی استخراج شده‌اند و از مصادیق استقرای قابل حصول است نه تام.

۳-۱. فرهنگ ایثار، شهادت و ایستادگی

زمینه‌های شکل‌گیری گفتمان و فرهنگ ایثار و شهادت به صدر اسلام و جنگ‌های پیامبر(ص) و حضرت علی (ع) بازمی‌گردد. این گفتمان با واقعه عاشورا در سال ٦۱ هجری به اوج خود رسیده و نهادینه شد. در تاریخ معاصر ایران نیز این فرهنگ در انقلاب مشروطیت و حوادث خرداد ۱۳٤۲ و به‌ویژه انقلاب اسلامی ایران بازتولید شد (یدالهی، ۱٤۰۲: ۱۰۹). امام خمینی(ره) قیام خود را برگرفته از قیام سیدالشهدا و شعار «پیروزی خون بر شمشیر» را منطق انقلاب اسلامی می‌دانست

(انصاری، ۱۳۷۵). ایشان همچنین عقیده داشتند «انقلاب اسلامی ایران، پرتوی از عاشورا و انقلاب عظیم الهی آن است» (صحیفه امام خمینی (ره)، جلد ۱۷). بااین‌حال فرهنگ ایثار و شهادت در جنگ تحمیلی ایران و عراق به شکل کامل‌تری احیا شد. در این جنگ جوانان ایرانی با روحیه‌ای ایثارگرانه و شهادت‌طلبانه، داوطلبانه در میدان‌های مین دشمن قدم گذاشته و باوجود قدرت آتش بیشتر دشمن به حملات متعدد علیه مواضع دشمن ادامه می‌دادند(Dorraj, 1997:489).

به همین دلیل هم بود که امام خمینی (ره) شهدای جنگ تحمیلی را با شهدای صدر اسلام مقایسه کرده و فرمودند:

«یک ملتی آن‌طور متحول شده است که درراه خدا همه چیز خودش را ایثار می‌کند و با آغوش باز دنبال مرگ می‌رود. این در طول تاریخ اگر نمونه‌ای داشته باشد در صدر اسلام است، بعد از آن نمونه‌ای ندارد. مثل شما جوان‌ها نمونه‌ای نیست» (صحیفه امام خمینی (ره)، ج ۱۳، ٤٤٠).

بنابراین، اگر جان‌فشانی‌های رزمندگان و استقبال از شهادت نبود ایران توان تسلیحاتی مقابله با دشمن بعثی نداشته و موازنه نظامی به هم می‌خورد. سید جعفر حسینی ودیق از رزمندگان دفاع مقدس در خاطراتش از عملیات کربلای٤ می‌نویسد:

«در عملیات کربلای ٤ در میانه مرگ وزندگی بودم. آن‌قدر منور خوشه‌ای زده بودند که روی آب مثل روز روشن بود. باران گلوله‌های رسام، دوشکاها، تیربارها و موشک‌های آرپیجی به همراه گلوله خمپاره بچه‌ها را لت‌وپار می‌کرد. گلوله‌ها به سروصورت و سینه بچه‌ها می‌خورد. خیلی‌ها بی‌صدا و مظلومانه به شهادت می‌رسیدند، بعضی‌ها هم صدای ناله‌شان به آسمان بلند می‌شد. جنازه بود که روی آب دیده می‌شد» (حسینی ودیق، ١٤٠٣).

به‌همین دلیل فرهنگ ایثار و شهادت به‌عنوان یکی از پایه‌های اصلی دفاع کشور در برابر تجاوزات دشمن مطرح شده است. رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز با تأکید بر اهمیت آمادگی برای جان‌فشانی درراه خدا، این فضیلت را برای ایثارگران و رزمندگان برجسته دانسته و شهادت را پاداش ویژه‌ای از سوی خداوند برای آنان می‌داند (بیانات مقام معظم رهبری ، ١٣٩٦). این فرهنگ متعاقباً در راهبردهای دفاعی–امنیتی کشور بازتاب یافت. نمونه بارز آن حضور نیروهای داوطلب مدافعان حرم در مقابله با گروه‌های تکفیری مانند داعش است (عابدی کوشالشاه و همکاران،١٤٠١: ٩٤). بررسی وصایای شهدای مدافع حرم نشان می‌دهد که عشق به شهادت از اصلی‌ترین ویژگی‌های آن‌ها بوده است. شهدا این عشق را در عبارات مختلفی مانند عشق به شهادت به‌عنوان

انگیزه ورود به سپاه، رسیدن به هدف نهایی و طلب شهادت، احساس مسئولیت سنگین در شرایط کنونی، تأکید بر لبیک به رهبری و حمایت از ولایت‌فقیه، ضرورت بصیرت و شناخت کافی برای پشتیبانی از انقلاب و دعوت به شرکت در جهاد مدافعان حرم، بیان کرده‌اند (مقیمی فیروزآباد، ۱۳۹۷: ۱۳۹٦).

فرهنگ ایثار و شهادت در جنگ تحمیلی ۱۲ روزه رژیم صهیونیستی علیه ایران در خرداد ۱٤۰٤ نیز به‌وضوح قابل مشاهده بود. جایی که به گفته سرتیپ پاسدار ابراهیم جباری از فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی « جوانان ما در پدافند هوایی، باوجود شهادت همرزمانش یکی پس از دیگری به سمت سامانه‌های پرتاب موشک می‌دویدند. شهید ایمان قائدی از شهدای هوافضای از استان بوشهر و دیگر شهدا با آگاهی کامل از خطر، سبقت می‌گرفتند تا ضربه‌ای سخت بر پیکر دشمن وارد کنند» (خبرگزاری دفاع مقدس، ۱٤۰٤). همچنین اگر پایمردی و ایستادگی را مترادف تاب‌آوری بدانیم مردم ایران دراثنای جنگ تحمیلی اسوه بودند. برای نمونه، در جریان عملیات محرم و همچنین طغیان رودخانه دوئیرج، یگان‌های رزمی اصفهان ۷۵۰ شهید تقدیم کشور کرد که پیکر ۳۷۰ تن از آن‌ها هم‌زمان به اصفهان رسید و روز ۲۵ آبان ماه ۱۳٦۱تشییع شدند. با این وصف مردم اصفهان خم به ابرو نیاوردند و در همین روز صدها داوطلب اصفهانی عازم جبهه شدند. امام خمینی(ره) در خصوص این حادثه فرمودند:

«شما در کجای دنیا می‌توانید جایی را مثل استان اصفهان پیدا کنید؟ همین چند روز پیش فقط در شهر اصفهان حدود ۳۷۰ نفر را تشییع کردند. معذالک همین شهید داده‌ها و داغدیده‌ها همچنان به خدمت خود به اسلام ادامه می‌دهند...»(پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری)

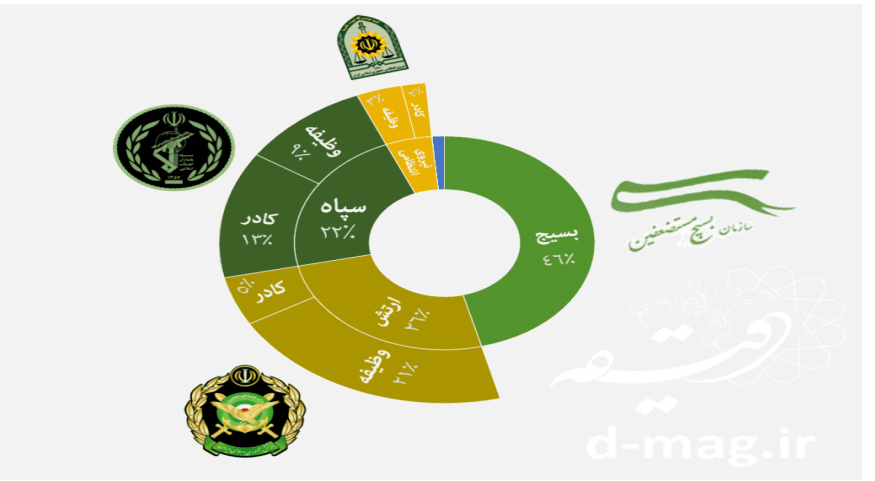
این نمونه بی‌نظیر از تاب‌آوری ایرانیان دراثنای جنگ تحمیلی است. این مورد کم‌وبیش برای سایر مناطق ایران نیز صدق می‌کرد. همچنین در جنگ تحمیلی۱۲ روزه مقاومت و ایستادگی مردم به‌زعم بسیاری از تحلیل‌گران از عوامل اصلی شکست دشمن بود. تا جایی که مقام معظم رهبری کار بزرگ مردم در جنگ ۱۲ روزه را «از جنس عزم، اراده و اعتمادبه‌نفس ملی دانستند. زیرا به عزم ایشان نَفس وجود روحیه و آمادگی مقابله با قدرتی همچون آمریکا و سگ زنجیری آن رژیم صهیونیستی بسیار ارزشمند بود» (پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری، ۱٤۰٤). دراثنای جنگ تحمیلی هشت ساله بسیاری از فرماندهان رشید کشور شهید می‌شدند ولی خیلی زود انسان‌های پاک‌باز دیگر جایگزین آن‌ها می‌شدند. این دستاورد باعث شد که فرهنگ تاب‌آوری بخشی از

هویت فرهنگ راهبردی ایران شده به‌طوری که دراثنای جنگ ۱۲ روزه، کمتر از پنج ساعت فرماندهان جدید جایگزین فرماندهان شهید شدند و نظم به سلسله‌مراتب نظامی بازگشت.

۳-۲. بنیان مردمی دفاع (بسیج)

پس از انقلاب اسلامی ارتش ایران ضعیف بود. علاوه‌براین، دولت موقت برای کاهش نظامی‌گری مدت سربازی را نصف کرده و با معافیت‌ها، تعداد نظامیان را کاهش داده بود. بی‌اعتمادی به برخی فرماندهان ارتش دوره شاه نیز وجود داشت. در آغاز جنگ شمار نیروهای ارتش ایران به حدود ۱۵۰ هزار نفر (شش لشکر ضعیف) رسید درحالی‌که ارتش عراق ۲۰۰ هزار نفر (۱۲ لشکر) بود (Karsh, 1988: 89). این ضعف یکی از عوامل تشویق صدام حسین به حمله به ایران بود (Azodi, 2020). در این شرایط نیاز به نیروی مردمی برای دفاع احساس شد و مهم‌ترین اقدام فرمان امام خمینی(ره) برای تشکیل بسیج ۲۰ میلیونی بود. این فرمان زمینه تشکیل سازمان بسیج ملی را فراهم کرد که زیرمجموعه سپاه با عضویت داوطلبان مردمی بود و ورود نیروهای مردمی و سیاسی به جبهه‌های نبرد را سازماندهی می‌کرد. امام خمینی (ره) تأکید داشتند «جوانان علاوه بر ایمان دینی باید به تجهیزات و آموزش نظامی مجهز شوند تا یک ملت قوی با ۲۰ میلیونی تفنگدار و ارتش مردمی شکل بگیرد» (پرتال امام خمینی، ۱۳۹۳).

بسیج مردمی در جنگ تحمیلی نقش کلیدی داشت و تأثیرات آن بعداً در دکترین امنیت ملی و راهبرد دفاعی کشور نمود یافت. ازجمله نتایج مهم این مشارکت مردمی، شکل‌گیری و گسترش سپاه پاسداران انقلاب اسلامی بود که از دل دفاع مقدس به وجود آمد و به گفته مقام معظم رهبری دفاع مقدس بود که سپاه را منظم، مقتدر و پایدار ساخت و مانع از سرنوشتی مشابه کمیته‌ها برای آن شد. (بیانات در دیدار پیشکسوتان و فرماندهان دفاع مقدس، ۱۴۰۱). در میان شهدای نیروهای مسلح نیز بیشترین تعداد شهدا متعلق به بسیج (بیش از ۸۵ هزار نفر) است که نقش محوری آن را در جنگ را نشان می‌دهد و پس از آن ارتش (بیش از ۴۷ هزار نفر) و سپاه (بیش از ۴۱ هزار نفر) بوده است. ۴۶٪ از شهدا عضو بسیج، ۲۶٪ عضو ارتش و ۲۲٪ عضو سپاه و ۵٪ عضو نیروی انتظامی بوده‌اند. در میان شهدای ارتش، سپاه و نیروی انتظامی درمجموع ۳۷٪ اعضای کادر و ۶۳٪ سربازان وظیفه بوده‌اند که در شکل زیر به تصویر کشیده شده است.

شکل ۱: آمار شهدا در نوع نیروهای مسلح (یگان‌های پشتیبانی و رزم)(کدیور و دیگران،۱۳۹۹: ۵)

البته اثرگذاری بسیج مردمی فراتر از تشکیل سپاه پاسداران است و به مشارکت مردم و مردمی بودن ساختارهای امنیتی در قانون اساسی نیز وارد شده است. بر اساس اصل ۱۵۱ قانون اساسی، دولت موظف به فراهم کردن آموزش نظامی برای همه افراد به‌منظور توان دفاع مسلحانه کشور است. بنابراین، بسیج، در راهبرد دفاعی ایران نقش محوری دارد و نهادهای ذی‌ربط با عضوگیری و نهادسازی متناسب نیروی بسیج را روزآمد می‌کنند تا در روز واقعه غافلگیری از جهت کمبود نیروهای رزم پیش نیاید. همچنین از نیروی بسیج در تأمین امنیت داخلی در بزنگاه‌های شورش و هرج‌ومرج داخلی هم استفاده شده و به این ترتیب امنیت ملی کشور تضمین می‌گردد. طی جنگ ۱۲ روزه رژیم صهیونیستی علیه ایران با توجه به اشباع وظایف ارگان‌های نظامی و انتظامی، بسیج به یاری آن‌ها شتافت. در تمام مناطق کشور شاهد حضور گشت‌های بسیج، تورهای بازرسی، گشت‌های پیاده و موتوری در تمامی معابر اصلی، اتوبان‌ها و بزرگراه‌ها بودیم و امنیت را در کشور برقرار کرد و تحرک ایادی دشمنان کشور را شدیداً محدود نمود.

۳-۳. خودکفایی نظامی

با آغاز جنگ تحمیلی بسیاری از کشورها نه‌تنها تسلیحات به ایران نفروختند بلکه آمریکا سلاح‌های خریداری شده در دوره پهلوی را بلوکه و تحویل نداد. همچنین از سال ۱۳۶۲ به بعد، واشنگتن تحریمی به نام «قطع جریان هرگونه کمک به عملیات» اعمال کرد که هدف آن جلوگیری

از دسترسی ایران به تسلیحات و تجهیزات دومنظوره بود (قربی، ۱۳۹۹). در سال چهارم جنگ، با اجرای جدی‌تر عملیات استانچ[1] از سوی آمریکا برای جلوگیری از دسترسی ایران به جنگ‌افزار ایران در ادامه جنگ با مشکلاتی مواجه و به‌ویژه دسترسی به قطعات، تعمیرات و جایگزینی تجهیزات نظامی سخت‌تر و پرهزینه‌تر گردید (Chubin, 1994: 18). به گفته مقام معظم رهبری حتی در مقطعی «ایران به سیم‌خاردار، نیاز داشت، از جایی خرید. اما وقتی قرار شد به ایران وارد شود، چون جاده‌ای که از ترکیه می‌آمد، بسته بود، ایران مجبور شد آن‌ها را از طریق شوروی وارد کند که اجازه ندادند. حتی اجازه فروش آرپیچی به ایران نیز داده نشد. » (بیانات در همایش آسیب‌شناسی انقلاب، ۱۳۷۷).

نگارندگان که خود نیز در خط مقدم جنگ بودند، شاهد بودند که توانمندی جنگ‌افزاری دشمن بعثی قابل مقایسه با ایران نبود و آن‌ها با پشتیبانی کامل قدرت‌های جهانی، تسلیحات پیشرفته زیادی داشتند. دشمن بعثی در مناطق عملیاتی مثل باران گلوله و مهمات کشنده بر مواضع رزمندگان اسلام فرومی‌ریخت. ایران تنها بود و این وضعیت ایده خودکفایی دفاعی- نظامی تقویت کرد. بنابراین، در سال‌های جنگ و پس از آن راهبرد «اتکا به خود» در فرهنگ سیاسی-نظامی ایران شکل گرفت یعنی تلاش شد با تولید داخلی، تنوع منابع تأمین و انباشت تجهیزات و منابع اقتصادی، توانایی لازم برای ادامه فعالیت‌ها در شرایط قطع عمده عرضه وجود داشته باشد (Chubin, 1994: 18). به گفته یکی از فرماندهان سابق مهم‌ترین درس جنگ این بود که ایران یاد گرفت باید روی پای خود بایستد و استقلال و خودکفایی در حوزه تجهیزات نظامی را دنبال کند (خبرگزاری دفاع مقدس، ۱٤۰۰). بر اساس اظهارات امیر دریادار حبیب‌الله سیاری «زمانی که صدام به تهران حمله کرد، ایران موشک برای پاسخ نداشت و گلوله‌ها را جیره‌بندی می‌کرد اما اکنون کشور توان تولید و صادرات انواع سلاح‌ها را دارد (Tehrantimes, 2024 B).

گزارش‌ها نیز حاکی از آن است که صادرکنندگان بزرگ تسلیحات مانند روسیه و چین با کمک ایران ذخایر تسلیحاتی خود را تکمیل می‌کنند (Tehrantimes, 2024 B) و تسلیحات ساخت ایران به سراسر آسیا، آفریقا، آمریکای جنوبی و حتی اروپا صادر می‌شود (Tehrantimes, 2024 A). آمار دقیقی از واردات تسلیحات ایران در دسترس نیست اما گزارش موسسه مطالعات صلح استکهلم نشان می‌دهد واردات تسلیحات ایران از حدود ۱۹۹۳ در سطح بسیار پایینی بوده و

[1] Operation Staunch

در سال‌های ۲۰۱۸–۲۰۲۲ نزدیک به صفر بود. با این‌حال، در سال ۲۰۲۲ ایران ٢٤ فروند هواپیمای جنگی از روسیه سفارش داد که اولین خرید عمده از اوایل دهه ۱۹۹۰ است (SIPRI, 2023:4). نکته حائز اهمیت این است که جمهوری اسلامی ایران در سال‌های اخیر از خریدار عمده تسلیحات به تولیدکننده اصلی نظامی با تکیه‌بر توان داخلی تبدیل شده و توان تولید موشک‌های دوربرد، جنگنده‌ها، تانک‌ها، توپخانه، زیردریایی، پهپادها و قایق‌های تندرو را همانند قدرت‌های جهانی دارد (Mousavian, 2022). بنابراین خوداتکایی در تأمین تجهیزات نظامی یکی از ارکان راهبرد نظامی ایران محسوب می‌شود که نتیجه تجارب تلخ جنگ تحمیلی است.

۳-٤. بازدارندگی موشکی

در ساده‌ترین تعریف بازدارندگی به‌معنی دلسرد کردن یا مهار بازیگر (معمولاً دولت–ملت) از انجام اقدامات ناخواسته مانند حمله مسلحانه است (Mazarr, 2021: 15). درطول جنگ تحمیلی، بازدارندگی در اشکال اولیه آن نمود پیدا کرد. یکی از مصادیق بارز آن بازدارندگی تاکتیکی و مبتنی بر قدرت نظامی، اقدام عملیاتی و بسیج اجتماعی برای دفاع از ساختار نظام سیاسی بود. «پارادایم کربلا» و «ایدئولوژی‌سازی گروه‌های اجتماعی» از ارکان اصلی این نوع بازدارندگی بودند (Mottaqi and Zohdi, 2021: 112). با این‌وجود، پس از جنگ تقویت قدرت بازدارندگی در ایران مطرح شد. ایده اصلی این بود که با اتکا به توانمندی‌های نظامی و دفاعی حاصل از جنگ توان نیروهای مسلح، ایران باید بتواند بازدارندگی قوی در مقابل دشمنان منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای ایجاد کند. بنابراین بازدارندگی پس از جنگ به دو بخش اصلی تقسیم شد: بازدارندگی نظامی سنتی و بازدارندگی موشکی. بازدارندگی نظامی شامل دفاع مسطح، استفاده از کمک متحدان راهبردی، تهدید امنیت انرژی و جنگ نامتقارن بود اما تمرکز اصلی بر قابلیت‌های موشک‌های بالستیک و دریایی معطوف شد (Golkarian and Işıksal, 2024: 10).

البته دو نکته مهم درباره بازدارندگی موشکی ایران وجود دارد. نخست، بی‌دفاع بودن آسمان ایران در جنگ و هدف قرار گرفتن مکرر مردم بی‌پناه (مؤلفان از نزدیک شاهد آن بودند)، محرکی برای توسعه صنایع موشکی شد. دوم، برنامه موشکی ایران در دهه ۱۳٦۰ و هم‌زمان با جنگ تحمیلی شکل گرفت. مهندسی معکوس موشک‌های زمین به زمین از مهم‌ترین تجربیات ایران در طول جنگ بود (قرائی آشتیانی، ١٤٠٢: ۲۵). در چند دهه بعد با پیچیدگی منازعات، برنامه موشکی ایران ابعاد گسترده‌ای یافت. تا جایی ایجاد شهرهای موشکی زیرزمینی و در دل کوه‌ها توان بازدارندگی ایران را

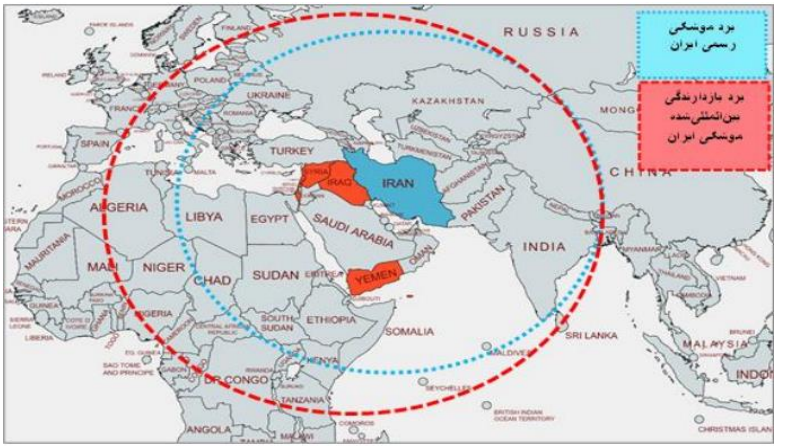
در این زمینه دوچندان کرده است (جدول ۲ و شکل ۲). ازجمله اینکه بازدارندگی ایران را بین‌المللی کرده است. این نوع بازدارندگی چهار بازیگر اصلی دارد.اول، ایران که توسعه‌دهنده و انتقال‌دهنده فناوری موشکی است. دوم، روسیه، چین و کره شمالی به‌عنوان تأمین‌کنندگان فناوری‌های موشکی و پدافندی. سوم، کشورهای میانجی مانند سودان، عراق و سوریه که انتقال فناوری را تسهیل می‌کنند. چهارم، گروه‌های شبه‌نظامی هم‌سو که بخشی از موشک‌ها و فناوری را دریافت کرده و برنامه موشکی بومی خود را توسعه داده‌اند (بایزیدی، ۱٤۰۳: ۷۱).

جدول ۲: موشک‌های ساخت ایران

انواع موشک‌های ساخت ایران	
موشک‌های بالستیک دوربرد	شهاب ٤، شهاب ٥، سجیل، ماهواره‌بر سفیر، پروژه کوثر
موشک‌های بالستیک میان برد	شهاب ۳، فجر ۳، عاشورا، قدر ۱۱۰
موشک‌های بالستیک کوتاه برد	شهاب ۱، شهاب ۲، فاتح ۱۱۰
موشک بالستیک ضد کشتی	خلیج‌فارس
راکت‌های توپخانه‌ای	صمید، تندر ٦۹، زالزال ۱، زلزال ۲، زلزال ۳
موشک‌های زمین به هوا	محراب، شاهین، میثاق ۱، میثاق ۲، صیاد ۱، شهاب ثاقب، مرصاد
موشک ضد هلیکوپتر	قائم
موشک‌های ضدتانک هدایت شونده	صاعقه، رعد، توفان، توفان ۲، توفان ٥، توسن، دهلاویه
موشک‌های ضدکشتی	نور، کوثر، قادر، ظفر
موشک کروز	نصر۱، مسکات (در حال توسعه)
موشک بدون بال	قیام
موشک‌های هوا به زمین	شفق، شاهین ۳، ستار، عصر ٦۷
موشک‌های هوا به هوا	فاطر، سجیل
اژدرها	کوسه، یاسین، حوت
کاتیوشا	آرش، فجر ۳، فجر ٥، فلق ۱، فلق ۲، عقاب، حاسب

(خبرگزاری تابناک، ۱۳۹٦)

در نقشه زیر برد رسمی و بین‌المللی‌سازی موشک‌های ایرانی به تصویر کشیده شده است.

شکل ۲: برد رسمی و برد بین‌المللی‌سازی شده موشکی ایران (بایزیدی، ۱۴۰۳: ۷۱).

شایان‌ذکر است نیروی موشکی نقش مهمی در راهبردی بازدارندگی ایران در طول جنگ تحمیلی ۱۲ روزه با رژیم صهیونیستی داشت. بر اساس گزارش‌ها در طول جنگ، ایران حدود ۲۰۰ موشک بالستیک به سمت سرزمین‌های اشغالی شلیک کرد (Borger, 2025). حملات موشکی با دقت و تلافی‌جویی به‌موقع مشخص می‌شدند که جایی که باوجود پدافند هوایی پیشرفته رژیم صهیونیستی (ازجمله سیستم‌های پاتریوت، تاد، فلاخن داوود و ارو) ایران به نرخ نفوذ موشکی فزاینده‌ای دست یافت و به گفته کارشناسان پیچیدگی زرادخانه موشکی ایران در طول جنگ، تهدیدی مرگبارتر از هر مرحله دیگری از زمان آغاز جنگ غزه برای رژیم صهیونیستی بود (Mehvar, 2025). درنهایت، همین توان تخریبی موشک‌های ایرانی بود که دشمن را وادار به آتش‌بس کرد و اساساً جهت جنگ را به نفع ایران تغییر داد.

۳-۵. ایده محور مقاومت

یکی از مهم‌ترین تحولات منطقه غرب آسیا پس از پیروزی انقلاب اسلامی، شکل‌گیری محور مقاومت بود که شامل یک زنجیره گفتمانی میان ملت‌های منطقه بدون توجه به گرایش‌های مذهبی است و در عمل توسط بازیگران رسمی و غیررسمی در کشورهایی مانند عراق، سوریه، لبنان و بحرین با مرکزیت ایران و گروه‌هایی مانند حشدالشعبی، انصارالله، حماس و حزب‌الله نمایان شده است (غفاری هشتجین، ۱۴۰۰: ۲۳). جدول زیر اضلاع مختلف محور مقاومت را نشان می‌دهد.

جدول ۳: اضلاع مختلف محور مقاومت

نوع ارتباط	مثال
گروه‌هایی که به‌طور مستقیم یا توسط سپاه پاسداران انقلاب اسلامی ایجاد شده‌اند	حزب‌الله، حشدالشعبی
گروه‌هایی که به‌صورت مستقل ایجاد شده اما با راهبردهای منطقه‌ای تهران همسو هستند	انصارالله (حوثی‌ها) در یمن
سازمان‌هایی مانند جنبش سازمان‌هایی که نه وابسته به سپاه هستند و نه توسط آن ایجاد شدند، بلکه متحدان جمهوری اسلامی در مدیریت درگیری‌های مختلف در خاورمیانه هستند	حماس، جهاد اسلامی فلسطین

بنابراین هرچند ایده محور مقاومت پس از انقلاب اسلامی شکل گرفته بود اما جنگ تحمیلی موجب شکل‌گیری ائتلاف‌های امنیتی جدیدی بین ایران و نیروهای فراملی و جنبش‌های آزادی‌بخش شد. به‌بیانی بهتر، در شرایطی که دولت‌های منطقه‌ای و همچنین قدرت‌های بزرگ تمایل چندانی به همکاری‌های امنیتی با ایران نداشتند جنگ تحمیلی، فضای جدیدی از ائتلاف‌گرایی امنیتی ایران با نیروهای فراملی و جنبش‌های آزادی‌بخش را به‌وجود آورد (کیاکجوری و اسلامی، ۱٤۰۱: ۱٤٤). پس از جنگ نیز با توجه به تجربه جنگ و لزوم افزایش بازدارندگی فرامرزی کشور، تقویت بازیگران و گسترش ژئوپلیتیک محور مقاومت بیش‌ازپیش موردتوجه قرارگرفت. زیرا محور مقاومت با تقویت قدرت نظامی و دیپلماتیک می‌توانست معادلات قدرت را تغییر و نظمی جدید در منطقه ایجاد کند که به نفع ایران و هم‌پیمانان آن باشد (موسوی و جعفری فر، ۱٤۰۳: ۳۱۷). برخی از کارشناسان رشد و گسترش محور مقاومت در سال‌های پس از انقلاب اسلامی را به دو دوره مجزا تقسیم‌بندی می‌کنند که ویژگی‌ها و جزئیات مربوط به هر دوره در جدول زیر خلاصه شده است.

جدول ٤: تکامل اهداف و بازیگران محور مقاومت

دوره زمانی	هدف اصلی	مهم‌ترین گروه‌ها
۱۳۸۲-۱۳۵۷	حمایت از گروه‌های ایدئولوژیکی همسو	حزب‌الله لبنان، جنبش امل در لبنان، جنبش حماس و جهاد اسلامی فلسطین
۱۳۸۲ به بعد	تعمیق و گسترده‌سازی پوشش ژئوپلیتیکی ایران	سپاه بدر در عراق، انصارالله در یمن و سایر گروه‌های مقاومت در سوریه، افغانستان، پاکستان، آذربایجان

(بایزیدی، ۱٤۰۳: ٦۸)

بنابراین ایران از جنبش‌ها و گروه‌های مقاومت علاوه بر بُعد ایدئولوژیکی، به دلیل تجربه «تنهایی راهبردی»در جنگ تحمیلی دارای بُعد ژئوپلیتیکی و واقع‌گرایانه نیز بود. ایران برای حفظ امنیت هارتلند خود به افزایش نفوذ و قدرت از طریق تقویت گروه‌های وفادار، ایجاد پایگاه‌های نظامی و اتحاد با کشورهای همسو نیاز داشت (باقری و همکاران، ۱٤۰۰: ۷۱). فرض اولیه جمهوری اسلامی ایران این بود که موفقیت راهبرد منطقه‌ای در حفظ و گسترش متحدان دولتی و غیردولتی ضمن افزایش نقش منطقه‌ای ایران، هم‌جواری با قدرت‌های بزرگ متعارض، رژیم صهیونیستی و بازیگران منطقه‌ای تهدیدکننده مانند عربستان سعودی را به دنبال دارد. این امر قابلیت ژئوپلیتیکی عمق راهبردی و قدرت نفوذ ایران و انصارالله در یمن، تنگه باب‌المندب و دریای سرخ را افزایش می‌دهد. شکل ۳ عمق راهبردی و حوزه نفوذ ایران را نشان می‌دهد.

شکل ۳: عمق استراتژیک و حوزه نفوذ ایران در منطقه (قربانی شیخ‌نشین و ابراهیمی، ۱٤۰۱: ۸۹)

درمجموع ایران با استفاده از محور مقاومت عمق استراتژیک جغرافیایی خود را افزایش داده و کریدوری زمینی برای متحدانش در سوریه، لبنان و عراق ایجاد کرد. تجربه جنگ تحمیلی باعث شد تهران با ایجاد یک حائل استراتژیک، عمق راهبردی خود را در برابر تهدیداتی مانند رژیم صهیونیستی و داعش تقویت کند (Seloom, 2024) و میدان نبرد را فراتر از مرزهایش بکشاند (Zimmt, 2023). هرچند بعد از تحولات ۷ اکتبر ۲۰۲۳ برخی از جبهه‌های محور مقاومت

[1] Strategic Solitude

تضعیف شدند ولی سرسختی حوثی‌های یمن علیه رژیم صهیونیستی نشان داد که این محور کماکان مؤثر است و نقش آن‌ها را در معادلات منطقه نمی‌توان نادیده گرفت.

۳-٦.جنگ نامتقارن

جنگ نامتقارن هم‌زمان هم به‌عنوان یک روش تاکتیکی و فلسفه راهبردی مطرح است. عدم تقارن در سطح تاکتیکی، در تکنیک‌های خاصی که از آسیب‌پذیری‌های نیروهای برتر بهره‌برداری می‌کنند، تجلی می‌یابد. در سطح راهبردی این جنگ نمایانگر یک رویکرد جامع به درگیری است که فرضیات متعارف در مورد چگونگی جنگیدن و پیروزی در جنگ‌ها را به چالش می‌کشد (Luberisse, 2025: 12). جنگ نامتقارن همچنین شامل سه نوع اصلی، عدم تقارن راهبردی (کمیت یا کفیت نیروها، ازنظر عددی یا فرماندهی و کنترل بهتر)، عدم تقارن تاکتیکی (برخورداری یک طرف از مزیت تکنولوژیکی) و جنگ از طریق گروه‌های نیابتی (به‌صورت پنهان) است (Lele, 2014: 99). اما نکته بارز در جنگ‌های نامتقارن تکیه بیش‌ازپیش نیروهای عمل‌کننده به عامل «انسانی و انگیزه‌هایش» در مقایسه با ساختارهای رایج و صورت‌بندی‌های پیچیده در ارتش‌های کلاسیک و مدرن می‌باشد.

چرا که محوریت انسان و ماهیت پیچیده و نوظهور جنگ‌های نامتقارن فضایی دینامیک و دشوار در میدان نبرد ایجاد می‌کند که حتی پیشرفته‌ترین سامانه‌های فرماندهی و کنترل را به چالش می‌کشد (مرتضویان فارسانی و آقابالازاده، ۱۳۹۷: ٤٨). نمونه‌هایی از این نوع جنگ، شکست فرانسه و آمریکا در جنگ ویتنام و استفاده گسترده ایران از جنگ نامتقارن در هشت سال دفاع مقدس به دلیل عدم تقارن نظامی با عراق ازجمله حملات محدود سازمان نظامی چریکی مصطفی چمران در سال‌های اولیه جنگ می‌باشد. البته پس از انحلال سازمان مزبور در سال ۱۳٦۰، قرارگاه رمضان مسئول عملیات نامنظم شد و با همکاری اکراد عراق، عملیات‌هایی در داخل عراق انجام داد. برای مثال ارتش ایران و حزب دموکرات کردستان تشکیلات مشترکی به نام «کمبا۱۱» تشکیل دادند و قرارگاه رمضان برای فعالیت در پشت جبهه دشمن، ارتباطات خود را با مجاهدین عراقی مانند حزب الدعوه و سازمان عمل اسلامی گسترش داد (آقاجانی، ۱۳۹۸: ٤).

عملیات فتح۸ یکی از مهم‌ترین عملیات‌های نامنظم و تهاجمی نیروی زمینی سپاه پاسداران و قرارگاه برون‌مرزی رمضان بود که در شمال استان موصل عراق و حوالی شهر اتروش اجرا شد. ازنظر بعد مسافت این عملیات، عمیق‌ترین عملیات کماندویی ایران در دوران دفاع مقدس بود.

هدف آن انهدام تأسیسات نظامی–اقتصادی دشمن و حمایت از مبارزان عراقی بود، در این عملیات بیش از چهل پایگاه و مقر حفاظتی منهدم شد (سجادی، ۱۳۹۵). در سال‌های پس از جنگ استفاده از شیوه‌های جنگ نامتقارن در راهبردهای دفاعی–امنیتی ایران ادامه یافته است. مهم‌ترین نمونه آن مقابله با گروه‌های تروریستی و بهره‌گیری از ظرفیت گروه‌های محور مقاومت برای بازدارندگی است. موفقیت ایران در شکست گروه‌های افراطی در سوریه و عراق تا حد زیادی وابسته به اتکای سردار شهید سلیمانی به جنگ نامتقارن بود زیرا ارتش این کشورها توانایی جنگ کلاسیک را نداشتند (محمدی‌فرد، ۱٤۰۱: ٦۰). هم‌اکنون نیز راهبرد ایران جهت مقابله با حمله نظامی احتمالی آمریکا در پیش گرفتن راهبرد جنگ نامتقارن است که بسیار ملهم از تجربیات جنگ تحمیلی است.

۳-۷. رعایت حقوق جنگ مبتنی بر تعالیم اسلامی

جنگ عادلانه یکی از موضوعات اساسی در هر جنگی می‌باشد. در نظریه جنگ عادلانه در کلیت خود به دو موضوع توسل به‌زور[1] و نحوه هدایت مخاصمات مسلحانه[2] واجد اهمیت است. اولی مربوط به چگونگی توسل به‌زور و دومی برای جلوگیری از خشونت بی‌اندازه در جنگ‌ها و تفکیک افراد نظامی از غیرنظامی و برخورد مناسب با مجروحان جنگی و اسرا می‌باشد (عسگری، ۱۳۹۵:۹٦۱). در تعالیم اسلامی هم بیش از قوانین متعارف بین‌المللی بر حقوق در جنگ تأکید شده است. برای مثال یکی از قواعد جنگی در آموزه‌های اسلام قاعده تفکیک نظامیان از غیرنظامیان است. آیه ۱۹۰ سوره بقره به جنگ فقط با کسانی که در جنگ مشارکت دارند اشاره دارد و این به معنای مصونیت غیرنظامیان است (جعفری، ۱۳۹۷: ۸۰-۸۱). همچنین مبتنی بر همین آیه، هر نوع استفاده از سلاح هم برای جمعیت غیرنظامی و نظامی دشمن و هم اهداف غیرنظامی و نظامی بدون آگاهی و تمایز بین آن‌ها ممنوع است (حکیم، ۱۳۷۸: ٤۱). عملکرد نیروهای ایرانی در طول دفاع مقدس به‌شدت تحت تأثیر آموزه‌ها و قواعد جنگی مکتب اسلام و همچنین حقوق بین‌الملل بشردوستانه بود.

تا جایی که امام خمینی(ره) در آغاز حمله صدام مخالف ورود به خاک عراق بودند تا ایران متجاوز شناخته نشود. ایشان همچنین در سخنرانی ۲۲ خرداد ۱۳٦۱ اظهار داشتند« ما جنگ را آغاز نکردیم و تنها دفاع کننده بودیم. همچنین تأکید کردند ایران اگر برای دفاع مجبور به ورود به خاک

1. jus ad bellum
2. jus in bello

عراق شود، نباید به مردم بی‌گناه آسیبی برسد (مراد پیری و شربتی، ۱۳۹۵: ۱۲۲). تمرکز جمهوری اسلامی در جنگ تحمیلی بر اهداف نظامی مشروع درحالی‌که صدام برخلاف معاهدات بین‌المللی به شهرها و غیرنظامیان ایران حمله و حتی کشتی‌ها و تأسیسات غیرنظامی ایران را هدف قرار داد و به فرودگاه‌های مهرآباد، اهواز، شیراز، بوشهر و کرمانشاه حمله کرد (خبرگزاری مشرق، ۱۳۹۷). این قاعده در عملیات‌های وعده صادق ۱ و۲ علیه رژیم صهیونیستی نیز رعایت شد. هدف اصلی حمله وعده صادق۱، پایگاه نیروی هوایی نواتیم پایگاه نیروی هوایی رامون و پایگاه اطلاعات نیروهای دفاعی اسرائیل در کوه هرمون[1] بودند (Rubin, 2024:3). در عملیات وعده صادق دو نیز اهدافی مانند پایگاه هوایی نقب، پایگاه هوایی تل‌نوف و مقر سازمان‌های اطلاعاتی مورد حمله قرار گرفت (Villar, 2024).

قاعده مهم دیگر در حقوق جنگ برخورد با اسیران جنگی بر اساس حقوق و احکام اسلامی و رفتار محبت‌آمیز و احترام با آن‌ها است. در طول جنگ امام خمینی (ره) همواره برحسن‌رفتار انسانی با اسرا تأکید داشته و حتی آن‌ها را مهمانان ایران می‌دانستند که باید به خوبی با آن‌ها رفتار شود (پرتال امام خمینی، ۱۳۹۲). برهمین اساس رزمندگان اسلام با اسرای عراقی با عطوفت و مهربانی برخورد می‌کرد، برای آن‌ها لباس تهیه و به آن‌ها غذای مناسب می‌دادند (حکیم، ۱۳۷۸: ۵۳-۵۵). حتی اقدامات ایران در ارتباط با اسرای عراقی فراتر از تأمین نیازهای اولیه و شامل ایجاد اردوگاه‌های نگهداری، تأمین پرسنل ارتشی برای نگهداری، مدیریت بودجه و حقوق، اعزام داوطلبان به مراسم دینی، همکاری با کمیته‌های کار و فرهنگی، پذیرش نمایندگان صلیب سرخ و سازمان ملل، جداسازی و تربیت اسرای نوجوان و برگزاری ملاقات‌های منظم با خانواده‌ها بود. همچنین با تشکیل کمیته‌های فرهنگی، بهداشت و درمان و کار بیش از ۲۰۰۰۰ اسیر عراقی باسواد شدند، همچنین حدود ۱٤٪ از اسرای عراقی در ایران ماندگار شدند (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه، ۱۳۹۹).

ایران در طول جنگ تحمیلی همچنین برخلاف عراق از سلاح‌های غیرمتعارف شیمیایی استفاده نکرد درحالی که خود بزرگ‌ترین قربانی سلاح‌های شیمیایی در تاریخ بود. نگارندگان چندین بار هنگام ورود به جبهه علاوه بر سلاح انفرادی، ماسک مقابله با حمله شیمیایی دریافت کردند و باوجود دمای بالای ۵۰ درجه رزمندگان مجبور به استفاده از ماسک در خط مقدم بودند

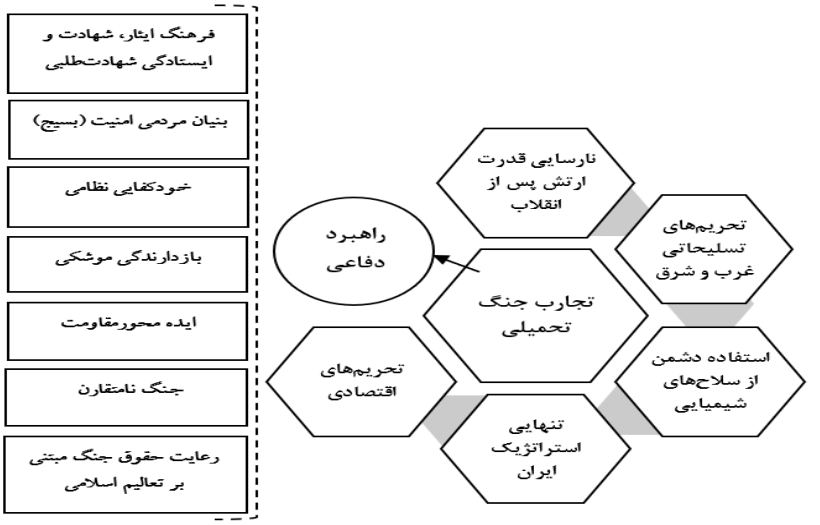
[1] . Mount Hermon

چرا که هر شلیک دشمن خطر حمله شیمیایی را به همراه داشت. این درحالی بود که بسیاری از فقهای شیعه و سنی استفاده از سلاح‌های کشتارجمعی مانند هسته‌ای و شیمیایی را به دلایلی مانند تهدید صلح جهانی، آسیب به غیر و محیط‌زیست، ایجاد امنیت کاذب، حرام می‌دانستند (ربانی و روحانی، ۱۳۹۹: ۱۰۶-۱۰۴). این قاعده بعداً در دکترین هسته‌ای ایران نیز بازتاب یافت. ایران بر اساس مبانی اعتقادی و دینی اسلام همواره بر روی استفاده‌ی صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای تأکید داشته و بر اساس فتوای رهبری ساخت سلاح هسته‌ای حرام است. بر اساس فرمایش مقام معظم رهبری « از دیدگاه اسلام، استفاده از سلاحی که باعث کشته شدن غیرنظامیان شود چه هسته‌ای، چه شیمیایی یا دیگر انواع سلاح‌ها ممنوع است. به همین دلیل ایران دنبال چنین سلاح‌هایی نیست اما اگر می‌خواست، کسی نمی‌توانست مانع آن شود (امام خامنه‌ای، ۱۳۹۹).

نتیجه‌گیری

جنگ هشت‌ساله علیه جمهوری اسلامی ایران علاوه بر تبعات اقتصادی و اجتماعی تأثیر قابل‌توجهی بر شکل‌گیری راهبرد دفاعی کشور داشت. تجربیات سیاسی-نظامی این جنگ فرصتی برای بازنگری در راهبرد دفاعی و تدوین چشم‌اندازی برای مقابله با چالش‌های امنیتی آینده فراهم کرد. امروزه بسیاری از عناصر دکترین دفاعی کشور مانند فرهنگ ایثار و شهادت، بسیج، خودکفایی، بازدارندگی موشکی، ایده مقاومت، جنگ نامتقارن و رعایت حقوق جنگ اسلامی مستقیماً از تجربیات دفاع مقدس نشأت گرفته‌اند. این مؤلفه‌های هفت‌گانه طی سال‌های گذشته تأثیرگذار بوده‌اند؛ مردمی کردن امنیت (بسیج) نقش مهمی در مقابله با تهدیدهای داخلی و خارجی داشته است. جمهوری اسلامی ایران با بومی‌سازی صنایع دفاعی و استفاده از ظرفیت‌های داخلی، قدرت نظامی قابل‌توجهی کسب کرده و از طریق همکاری با محور مقاومت در منطقه، بازدارندگی در مقابل گروه‌های تروریستی و افزایش عمق راهبردی خود را ایجاد کرده است. ایران همچنین با توانمندی‌های موشکی، پهپادی و سایبری ظرفیت بازدارندگی خود را افزایش داده و به دلیل حرمت دینی به تعهد علیه تسلیحات کشتارجمعی پایبند مانده و تعالیم اسلامی را در عملیات نظامی رعایت می‌کند. تجربیات جنگ تحمیلی نیز این مؤلفه‌ها را تقویت و به راهبرد دفاعی کشور تبدیل کرده است. در نمودار زیر تلاش شده تا تأثیر جنگ تحمیلی بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی را بازنمایی شود.

نمودار ۱: تأثیر جنگ تحمیلی عراق بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی

منبع: نگارندگان

منابع

امام خامنه‌ای(۱۳۹۳). حرمت سلاح کشتارجمعی، ابدی و استثناناپذیر است. (۱۳۹۹/۱۲/۱۳). https://khl.ink/f/47431

انصاری،حمید(۱۳۷۵). امام خمینی احیاگر فرهنگ عاشورا، حضور، ۱۵ (۲). ۱۰-۲۰.

آقاجانی، سمیرا(۱۳۹۸). از قرارگاه رمضان چه میدانیم؟، روزنامه قدس، ٦(۱). https://media.qudsonline.ir/d/2019/09/21/0/940274.pdf

باقری، محسن، امیدی، علی، یزدانی، عنایت‌الله(۱٤۰۰). تأثیر محور مقاومت بر عمق استراتژیک جمهوری اسلامی ایران، *مطالعات سیاسی جهان اسلام*، ۱۰(۲)، ۹۲-٦۵

بایزیدی، رحیم(۱٤۰۳). بین‌المللی‌سازی بازدارندگی ایران در خاورمیانه، اوراسیا و جنوب آسیا، مطالعات اوراسیای مرکزی، ۱۷(۱)،۸۱-۵۳.

بیانات در دیدار پیشکسوتان و فرماندهان دفاع مقدس ۱٤۰۱/٦/۳۰، https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=50986

بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در همایش آسیب‌شناسی انقلاب، ۱۳۷۷/۱۲/۱۵، https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2933

بیانات مقام معظم رهبری در دیدار دست‌اندرکاران کنگره روحانی شهید صدوق گلپایگانی و ۳۷۲ شهید گلپایگان (۱۳۹٦)، قابل‌دسترسی در https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=39074

پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه (۱۳۹۹). نحوه رفتار جمهوری اسلامی ایران با اسرای عراقی در زمان دفاع مقدس (۱۳۹۹/۵/۲۱) https://noo.rs/8h1I0

پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری(۱٤۰۳). اصفهان قلب ایران است. در: https://farsi.khamenei.ir/others-note?id=51393

پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری، (۱٤۰٤). دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه با رهبر انقلاب، قابل‌دسترسی در https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=60698 .

پرتال امام خمینی(۱۳۹۲). دفاع مقدس (جنگ تحمیلی) در اندیشه امام خمینی. http://www.imam-khomeini.ir/fa/c78_123834/

پرتال امام خمینی(۱۳۹۳). فرمان امام خمینی مبنی بر تشکیل بسیج، (۱۳۹۳/۹/٤)، http://www.imam-khomeini.ir/fa/n25082/

پورآخوندی، نادر(۱۳۹۸). فرهنگ راهبردی و راهبرد نظامی رژیم صهیونیستی، سیاست خارجی، ۳۳(۲): ۱۰۷-۱۲۸.

جعفری، اصغر(۱۳۹۷). اصول ممنوعه نظامی در مخاصمات مسلحانه مبتنی بر سیره نبوی، *مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، ۸(۳۰)، ۹٤-٦۷.

حسینی ودیق، سید جعفر(۱٤۰۰). *میهمانان ام‌الرصاص: خاطرات خودنوشت غواص جانباز لشکر ۳۱ عاشورا*، تهران، انتشارات سوره مهر.

حکیم، محسن(۱۳۷۸). آداب جنگ یا تقوای جنگی در اسلام. مقالات و بررسی‌ها، دفتر ٦٥، ۳۹-٦۱.

خبرگزاری تابناک(۱۳۹٦). همه موشک‌های ایران؛ از مافوق صوت تا قاره‌پیما. (۱۳۹٦/۷/۲۲)، https://www.tabnak.ir/002vvZ

خبرگزاری دفاع مقدس(۱٤۰۰). خودکفایی در عرصه تجهیزات نظامی، برآمده از دوران دفاع مقدس است، قابل‌دسترسی در https://defapress.ir/fa/news/480021

خبرگزاری دفاع مقدس(۱٤۰٤). در جنگ ۱۲ روزه مردم با ایثار و فداکاری برای خدمت به اسلام از یکدیگر سبقت می‌گرفتند، قابل‌دسترسی در https://defapress.ir/fa/news/768322/.

خبرگزاری مشرق (۱۳۹۷). حمله هم‌زمان به فرودگاه‌های تهران، تبریز، بوشهر، شیراز و همدان (۱۳۹۷/۷/٤)، mshrgh.ir/896767

دانش آشتیانی، محمدباقر و رستمی، علی(۱۳۹۵). تحلیلی بر دکترین نظامی-دفاعی مقام معظم فرماندهی کل قوا در محیط ملی و بین‌الملل، *علوم و فنون دفاعی*، (۳٦)۱۲، ۲۷-۵.

ربانی، مهدی و روحانی، عباسعلی(۱۳۹۹). بررسی ادلهٔ جواز یا حرمت تولید و انباشت سلاح‌های کشتارجمعی، *فقه و اصول*، ۱۲۳(۵۲)، ۱۰۷-۸۷

رضایی جعفری، محسن، آقاحسینی، علیرضا، علی‌حسینی، علی(۱۳۹۵). گفتمان انقلاب اسلامی ایران و الزامات اشاعه ارزش‌های آن در عصر جهانی شدن بر اساس نظریه گفتمان لاکلا و موفه، *مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی*، ٦(۲۰)، ۱۱۰-۸۵

سجادیان، معصومه(۱۳۹۵). عملیات فتح ۸ دانش‌نامه الکترونیکی دفاع مقدس، قابل‌دسترسی در https://wikidefa.ir/?id=5epiohxe.

صحیفه امام خمینی (ره)، جلد ۱۳، نسخه الکترونیکی، قابل‌دسترسی در http://emam.com

صحیفه امام خمینی (ره)، جلد ۱۷، نسخه الکترونیکی، قابل‌دسترسی در http://emam.com

عابدی کوشالشاه، غلامرضا، کرم پور، روزا، و باصری، علی(۱٤۰۱). واکاوی کیفی مفاهیم سیاسی-اجتماعی وصایای شهدای مدافع حرم استان تهران. *پژوهش‌های جامعه‌شناسی*، ۱٦(۲)، ۱۱۹-۹۳.

عسکری، پوریا(۱۳۹۵). عدالت پس از جنگ حمایت مسئولیت و از مخاصمات قربانیان مسلحانه، مطالعات حقوق عمومی، ٤٦ (٤). ۹۷٦-۹۵۷.

غفاری، هشتجین، زاهد، محمدی، زهرا، نیکونهاد، ایوب(۱٤۰۰). سناریوهای پیش روی آینده محور مقاومت بر اساس عدم قطعیت‌های بحرانی، *پژوهش‌های انقلاب اسلامی*، ۱۱(٤۱)، ٤۰-۱۹.

قرائی‌آشتیانی (۱٤۰۲).درس آموخته‌های دفاع مقدس در سیاست‌گذاری علم و فناوری دفاعی، *مطالعات دفاع مقدس*، (۲)۹، ۳۰-۹.

قربانی شیخ‌نشین، ارسلان، ابراهیمی، محمد(۱٤۰۱).تأثیر نگاه هستی شناختی به امنیت بر عمق استراتژیک ایران، *علوم سیاسی*، ۲۵(۹)، ٦٤-۳۷.

قربی، محمدجواد(۱۳۹۹).مروری بر تحریم‌ها علیه ایران در دوران جنگ تحمیلی، *مرکز اسناد انقلاب اسلامی*، قابل‌دسترسی در https://irdc.ir/fa/news/6236/

کدیور، علیرضا، پورکاشانی، مجید و رمضانخانی، مریم(۱۳۹۹). نگاهی به آمار شهدای ایران در جنگ با عراق. *تحلیلی دقیقه*. https://d-mag.ir/

کیاکجوری، کیانوش، اسلامی، الماس(۱٤۰۱). ائتلاف‌سازی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: از دفاع مقدس تا محور مقاومت، *مطالعات دفاع مقدس*، ۸(۲)، ٦٤-۱۳۷.

محمدی‌فرد، مهدی(۱٤۰۱).حاج قاسم و تجربه جنگ هشت‌ساله و استفاده از شیوه جنگ نامتقارن، *آمریکا شناسی*، شماره ۳(۱۷)، ۱۷-۲۹

مرادپیری، هادی و حشمتی جدید، مهدی(۱۳۹۵). بررسی مقایسه‌ای راهبرد جمهوری اسلامی ایران و عراق در دوران جنگ از دیدگاه فرماندهان دوران دفاع مقدس، *سیاست دفاعی*، ۲۰(۹۷)، ۳٦-۹.

مرادپیری، هادی و شربتی، مجتبی(۱۳۹۵). *آشنایی با علوم و معارف دفاع مقدس*، چاپ شانزدهم، تهران، سمت.

مرتضویان فارسانی، سید علی، آقابالازاده، علی اصغر(۱۳۹۷). دکترین نظامی کارگزارمحور شیوهای نوین در جنگ‌های نامتقارن، مطالعات دفاعی استراتژیک، ۱٦(۷۳). ٦۲-٤۷.

مقیمی فیروزآباد، معصومه(۱۳۹۷). مؤلفه‌های سبک زندگی شهدای مدافع حرم، *جامعه‌شناسی سبک زندگی*، ۳(۹)، ۱۷۸-۷۵.

موسوی، سید محمدرضا، جعفری‌فر (۱٤۰۳). تأثیر محور مقاومت در تغییر راهبردها و توازن قدرت در منطقه غرب آسیا (۲۰۱۱-۲۰۲۳)، مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام، ٦(٤)، ۳۰۹-۳۳۲

نیلفروشان، عباس، امامیان، سهیل(۱٤۰۲). ویژگی‌های آماد و پشتیبانی جنگ‌های آینده برگرفته از تجربیات آماد و پشتیبانی هشت سال دفاع مقدس و جنگ‌های معاصر، *مطالعات دفاع مقدس*، ۹(۲)، ۸۵-۱۱۹.

ولی‌پور، مصطفی، قنبری آغچه، عارف، جافریان، مجید (۱٤۰۰۳). عملکرد ارتش جمهوری اسلامی ایران در سال اول جنگ تحمیلی(۳۱ شهریور ۱۳۵۹ الی ۳۱ شهریور ۱۳٦۰)، مطالعات دفاع مقدس،۱۰ (۲)، ۱۱۳-۱۳٦

یدالهی، شهربانو(۱٤۰۲). رهیافتی بر راهبردها و اقدامات مدیریتی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت و دستاوردهای آن، مطالعات دفاع مقدس، ۹(۳)، ۱۲۹- ۱۰۵

Azodi, S. (2020, Sep 23). How the Iranian air force turned the tide of the Iran-Iraq war in 1980, Available at: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/how-the-iranian-air-force-turned-the-tide-of-the-iran-iraq-war-in-1980/

Bakawan, A. (2024, May 3). Between the Hashd al-Shaabi and the axis of resistance: the grey zone!, Available at: https://cfri-irak.com/en/article/between-the-hashd-al-shaabi-and-the-axis-of-resistance-the-grey-zone-2024-05-03

Rubin, U. (2024), Operation "True Promise": Iran's Missile Attack on Israel, The Begin-Sadat Centerfor Strategic Studies, BESA Center Perspectives Paper No. 2,281.

Borger, J. (2025). Israel claims it has gained control of airspace over Tehran, available at: https://www.theguardian.com/world/2025/jun/14/israel-claims-it-has-gained-control-of-airspace-over-tehran, (access on, 18/09/2025).

Chubin, S. (1994). Iran's national security policy: intentions, capabilities and impact, *Brookings Inst Pr*.

Dorraj, M. (1997). Symbolic and utilitarian political value of a tradition: martyrdom in the Iranian political culture. *The Review of Politics*, 59(3), 489-522.

Golkarian, G., & Işıksal, H. (2024). Is Iran's approach to missile technology a deterrent mechanism or a severe threat to regional and supra-regional security?. *Geopolitics Quarterly*, 20(2), 1-19.

Hutchinson, T., & Duncan, N. (2012). Defining and describing what we do: doctrinal legal research. *Deakin law review*, 17(1), 83-119.

Institute for Policy Studies (1979). Background information on the crisis in Iran, Available at: https://sci-hub.se/https://doi.org/10.1177/030639687902100109.

Karsh, E. (1987). Military power and foreign policy goals: the Iran-Iraq war revisited. *Royal Institute of International Affairs*, 64(1), 83-95.

Lantis, J. S. (2002). Strategic culture and national security policy. *International studies review*, *4*(3), 87-113.

Lele, A. (2014). Asymmetric warfare: A state vs non-state conflict. *Oasis*, (20), 97-111.

Luberisse, J. (2025). Asymmetric Warfare Strategies and Tactics for the Modern Combatant, Fortis Novum Mundum.

Mazarr, M.J (2021), Understanding Deterrence, in F. Osinga and T. Sweijs (eds.), *NL ARMS Netherlands Annual Review of Military Studies*, 13-28

Margaras, V. (2004, July). Strategic culture: a reliable tool of analysis for EU security developments. In *Unpublished conference paper presented at European Foreign Policy Conference Paper, LSE, London* (pp. 2-3).

Morales, W. Q. (1989). The war on drugs: a new US national security doctrine? *Third World Quarterly*, 11(3), 147-169.

Mottaqi, I., & Zohdi, Y. (2021). Iran's Tactical Deterrence During the Holy Defense. *Journal of Contemporary Research on Islamic Revolution*, 3(9), 99-116.

Mehvar, A. (2025), Twelve days that shook the region: Inside the Iran-Israel war, ACLED, available at: https://acleddata.com/qa/qa-twelve-days-shook-region-inside-iran-israel-war.

Mitręga, A., & Kozub, M. (2019). The Influence of strategic culture on shaping security policy. *Security and Defence Quarterly*, *27*(5), 44-56.

Mousavian, H. S. (2022, June 7). A Revolution and A War: How Iran Transformed Today's Middle East https://www.thecairoreview.com/essays/a-revolution-and-a-war-how-iran-transformed-todays-middle-east/

Nagan, W. P., & Hammer, C(2004). The new Bush national security doctrine and the rule of law. *Berkeley J. Int'l L.*, 22, 375-438

Olson, E. A. (2016). Iran's path dependent military doctrine. *Strategic Studies Quarterly*, 10(2), 63-93.

Orlická, J. (2016). StrateGic culture aS aN iMportaNt way of Security. *Kultura Bezpieczeństwa. Nauka-Praktyka-Refleksje*, (21), 193-209.

Saikal, A., & Vestenskov, D (2020). Iran's national security and operational capability. *Scandinavian Journal of Military Studies*, 3(1), 18-30.

Sariolghalam, M. (1993). Conceptual Sources of Post-Revolutionary Iranian Behaviour toward the Arab World. In *Iran and the Arab world* (pp. 19-27). London: Palgrave Macmillan UK.

Seloom, M. (2024, April). From Rivals to Allies: Iran's Evolving Role in Iraq's Geopolitics Available at: https://mecouncil.org/publication_chapters/from-rivals-to-allies-irans-evolving-role-in-iraqs-geopolitics/

SIPRI (2023), SIPRI Fact Sheet, Stockholm International Peace Research Institute, Available at: https://www.sipri.org/sites/default/files/2023-03/2303_at_fact_sheet_2022_v2.pdf.

Slavin, B. and Kadhim, A. (2021, Sep 22). Iran 'won' the war with Iraq but at a heavy price, Available at: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/iran-won-the-war-with-iraq-but-at-a-heavy-price/

Stolberg, A. G. (2012). How nation-states craft national security strategy documents. *Strategic Studies Institute*, US Army War College.

Tabatabai, A. M., & Samuel, A. T. (2017). What the Iran-Iraq war tells us about the future of the Iran nuclear deal. *International Security*, 42(1), 152-185.

Tehrantimes (2024 A, July 13). Self-sufficiency in equipment production a top priority of Iran Army: commander, Available at: https://www.tehrantimes.com/news/501122/Self-sufficiency-in-equipment-production-a-top-priority-of-Iran

Tehrantimes (2024 B, April 22). Military self-sufficiency first achievement of Islamic Revolution: senior commander, Available at: https://www.tehrantimes.com/news/497521/Military-self-sufficiency-first-achievement-of-Islamic-Revolution

Ward, S. R. (2005). The continuing evolution of Iran's military doctrine. *The Middle East Journal*, 59(4), 559-576.

Villar, X. (2024). An analysis of Operation 'True Promise II', tehrantimes, Aveliable at: https://www.tehrantimes.com/news/504485/An-analysis-of-Operation-True-Promise-II

Watson, C. A. (2008). *U.S. National Security: A Reference Handbook*, Contemporary World Issues.

Yazdanpanah Dero, K., & Gholami, M. (2018). Strategic Solutions for Security Doctrine in Geopolitical Transition Period; the Environmental, Economic, Locative-Spatial and Cultural Attitudes. *Geopolitics Quarterly*, 13(48), 149-177.

Zacher, D. H. (1986). *Strategic and operational implications of Iranian military operations in the Iran-Iraq War*, Biblioscholar.

Zimmt, R. (2023, Nov 8). The Gaza war raises questions about the future of Iran's Resistance Axis, Available at: https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/gaza-iran-resistance-axis-hamas-hezbollah-israel/.